

Sonsuz ile Sonlu Olanın Sürekliliği: Eş'arî Kelâmında Bekâ Tartışmaları

The Continuity of the Finite and the Infinite: The Debates on Baqā in Ash'arite Kalām

Fatıma AKKAYA ÖĞE

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi-Kelâm (Doktora
Öğrencisi), İstanbul, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 07.01.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 20.03.2023
Yayın Tarihi/Publication Date: 07.05.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Fatıma AKKAYA ÖĞE
E-mail: fatmaakkayaoge@gmail.com

Atıf: Akkaya Öğe, Fatıma. "Sonsuz ile
Sonlu Olanın Sürekliliği: Eş'arî
Kelâmında Bekâ Tartışmaları". *İlahiyat
Tetkikleri Dergisi* 59/1 (Haziran 2023),
23-32.

Cite this article as: Akkaya Öğe, Fatıma.
"The Continuity of the Finite and the
Infinite: The Debates on Baqā in
Ash'arite Kalām". *Journal of İlahiyat
Researches* 59/1 (June 2023), 23-32.

Content of this journal is licensed under
a Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0
International License.

ÖZ

Eş'arî kelâmında, kadîm ve hâdis varlıklar için sürekliliği ifade eden bekâ kavramının mâhiyeti hakkında ihtilâf edilmiştir. Bekânın, bâkinin varlığına zâit bir sıfat olduğunu kabul eden İmâm Eş'arî (öl. 324/935-36) bu ihtilâflı meselenin bir tarafıdır. Bekâyı bir mâna olarak ispat konusunda İmâm Eş'arî'ye, Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (öl. 418/1027) katıldığı görülmektedir. Meselenin diğer tarafını ise hayatının ilk dönemlerinde, Eş'arî gibi düşünüp, bekânın mâna olarak ispatı görüşünü benimseyen ve sonrasında bu görüşü terk ederek bekânın varlığa döndüğünü ilk defa savunan Ebû Bekr el-Bâkîllânî (öl. 403/1013) temsil etmektedir. Bâkîllânî'den sonra müteahhir dönem Eş'arîlerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) ve müteahhir dönemden Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Seyfeddin el-Âmidî (öl. 631/1233), Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) ve Seyyid Şerîf el-Cür-cânî'nin de (öl. 816/1413) bekânın zâta zâit bir mâna olmasını nefyetmeleri ve bekâyı varlığın kendisi olarak görmeleri söz konusudur. Yani Eş'arî kelâmında bekâ hakkındaki yaygın kanaat, bekânın zâit bir mâna olduğunun reddedilmesi olmuştur. Bu çalışmada Eş'arî kelâmcıların, eserlerinden hareketle, bekânın mâhiyeti konusundaki görüşleri ortaya konacak ve bekânın zâit bir mâna olarak ispatı ve nefyi hakkında yürütülen tartışma yeniden kurgulanacaktır. Söz konusu tartışma, bekâyı zâta zâit bir sıfat olarak ispat eden Eş'arî kelâmcıların ortaya koydukları "üç delil" ve bekânın zâit varlığını nefyedenler Eş'arîlerin ispat durumunda ortaya çıkacağını belirttikleri "dört imkânsız durum" üzerinden işlenecektir. "Delil-itiraz-cevap" kurgusuyla ortaya konacak tartışmanın akabinde, bu tartışmada güçlü olan taraf hakkında bir tercihte bulunularak çalışma nihayete erdirilecektir.

Anhtar Kelimeler: Kelâm, Eş'ariyye, Eş'arî, Bâkîllânî, Bekâ, Bâkî.

ABSTRACT

The concept of *baqā* means continuity for *qadīm* and *hādith* beings. Ash'arite *mutakallimūn* disagreed about the nature of *bāqī*. Abū al-Hasan al-Ash'arī accepted that *baqā* is an attribute different (*zāit*) from the existence of *bāqī*. Al-İsferâyînî agrees with al-Ash'arī in proving *baqā* as an attribute. On the other hand, al-Bâqîllânî thought like al-Ash'arī at the beginning of his life and accepted *baqā* as a different (*zāit*) attribute. He later abandoned this view, and for the first time in Ash'arite *kalām*, he argued that *baqā* returns to the existence of the *bāqī*. After al-Bâqîllânî, İmâm al-Haramayn al-Juwaynî, Fakhr al-Din al-Râzî, Sayf al-Dīn al-Âmidî, Qādî al-Baydāwî, and al-Jurjānî also saw *bāqī* as the existence itself. As can be seen, the common opinion of Ash'arite *kalām* is to reject the fact that *baqā* is a different (*zāit*) attribute. This study will reveal the views on the nature of *baqā* based on the works of Ash'arite *mutakallimūn*. Afterward, the argument about the proof and rejection of *baqā* as a different (*zāit*) attribute will be reconstructed. The discussion started with the three proofs put forward by the Ash'arites, who proved *baqā* as a different (*zāit*) attribute. Subsequently, the four impossible situations that those who reject the *baqā* as a different (*zāit*) attribute, which they say will arise in case of proof, have passed. As a result of the discussion put forward with the argument-objection-response construct, a choice was made about the stronger side.

Keywords: Kalām, Ash'arite, al-Ash'arī, al-Bâqîllânî, Baqā, Bâqī.

GİRİŞ

Kelâm ilminde varlık tasnifi, kadîm ve hâdis olmak üzere iki temel kategori üzerinden yapılmaktadır. Çalışmanın konusu olan bekâ kavramı da hem kadîm hem de hâdis olan varlıklarla ilişkilidir. Bu nedenle,

bekâ meselesinin uzantılarını doğru anlamak önemlidir. Zira bekâ konusundaki tartışmalar, hem kadîm olan Allah'ın zâtı ve sıfatları hem de havâdîsten cevher, araz ve cisimler hakkında yürütülmektedir. Kadîm varlık söz konusu olduğunda; bilindiği üzere "kadîmin yokluğunun imkânsızlığı," kelâmda bir ilke olarak kabul edilmektedir. Kadîm olanın bekâsı, bu ilke gereği zorunlu olmaktadır. Havâdîse gelince; Eş'arî kelâmcıların düşüncesine göre hâdis âlemin unsurlarından biri olan arazlar, varlıklarını iki anda sürdüremezler. Bu sebeple, arazların bâkî olması mümkün değildir.¹ Eş'arî kelâmcılar, "sürekli yeniden yaratma teorisi"ni benimsedikleri için arazların an be an yaratıldığını savunmuşlardır. Eş'arî kelâmında arazlar bâkî olmadığı/süresiz olduğu için de âlemin sürekliliği, cevherler sayesinde sağlanmış ve cevherlerin -arazların hilâfına- bâkî olduğu kabul edilmiştir.

Bekânın anlamının, kadîm ve hâdis hakkında kullanıldığında farklılık arz ettiğinin altı özellikle çizilmelidir. Kelâmda benimsenen kadîm-hâdis muhalefetinin de bir gereği olarak bekâ, Allah hakkında kullanıldığında farklı; cevher ve cisimler hakkında kullanıldığında ise farklı anlam ifade etmektedir. Kadîm olan Allah için; bekâ, "yokluğun imkânsızlığı ve ebedî mevcûdiyet" anlamına gelmektedir. Nitekim Allah'ın "bâkî" ismi de "gelecekte varlığının sona ermesi düşünülemez" anlamına gelmektedir.² Cevher ve cisim hakkında ise bekâ, varlığının iki veya daha fazla zaman sürdüğünü belirtmek için kullanılmaktadır.³

Bekânın mâhiyeti konusu, erken dönemden itibaren tartışılan bir mesele olmuştur.⁴ Eş'ariyye mezhebinde de kadîm varlık hakkındaki bekâ sıfatını ve cevherler hakkındaki bekâ arazını, zâta zâit bir mâna olarak kabul edip etmeme konusunda ihtilâf edilmiştir. Eş'arî müte-kellimler arasında bekâyı zâta zâit bir sıfat olarak ispat edenlerin başında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) gelmektedir. Ebû Bekr el-Bâkîllânî (öl. 403/1013) ise bekânın zâit bir sıfat olarak ispatı konusunda İmâm Eş'arî'ye muhalefet etmiş ve bâkînin, kendisinde zâit bir bekâ bulunmaksızın bâkî olduğunu savunmuştur. Bâkîllânî'den sonra Eş'arî kelâmcıların, bekâyı bir mâna olarak kabul etmedikleri görülmektedir. Bu minvalde mezhep içerisinde baskın görüşün, Bâkîllânî'nin görüşü olduğunu söylemek mümkündür.

Bekâyı zâta zâit olarak ispat etmek (a) ve nefyetmek (b) hem kadîm varlığın bekâsının hem de cevherlerin bekâlarının keyfiyetiyle ilgili fikirleri doğrudan etkilemiştir. Bekâyı bâkînin zâtına zâit bir mâna olarak ispat eden Eş'arî kelâmcılar, kadîm varlık olan Allah söz konusu olduğunda (a1) bekâ sıfatının meânî sıfatlardan biri olduğunu savunmuşlardır. (b1) Bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu kabul etmeyenler ise bekâyı nefsi sıfatlardan biri olarak değerlendirmişlerdir. Hâdis varlıklar hakkında ise (a2) bekâyı zâit bir mâna olarak ispat eden Eş'arîler, cevherin bekâ isimli müstakil bir araz sayesinde bâkî olduğunu savunmuşlardır. (b2) Bekânın zâit bir mâna olduğunu nefyedenler ise cevherin bâkî olmak için varlığına zâit bir bekâyı ihtiyacı olmadığını, bizâtihi bâkî olduğunu dile getirmişlerdir.

Eş'arî kelâmcıların, bekânın mâhiyeti söz konusu olduğunda mezhep içinde ihtilâfa düşmüş olmaları önemli bir husustur. Eş'arîler de bu nedenle meseleyi önemsememiş ve bu ihtilâfî eserlerine farklı şekillerde yansıtılmışlardır. Farz-ı misâl; Ebû İshâk el-İsferâyî'nin (öl. 418/1027) *el-Akîde'sine* şerh yazan Muhammed b. Ca'fer es-Sanhâcî ve İmâm Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) ders arkadaşı olan Ebü'l-Kâsım el-Ensârî (öl. 512/1118) gibi Eş'arî kelâmcılar, bu fikir ayrılığının Mu'tezile ve Eş'ariyye mezheplerinin sıfatlar konusundaki fikir ayrılıklarına benzemediğini söylemişlerdir. Sanhâcî ve Ensârî'ye göre Eş'arîlerin bekâ konusundaki ihtilâfları, meselenin özünde değildir. Nitekim Eş'arî kelâmcıların hepsi Allah'ın ezeli olduğunu bilmektedir. Allah'ın ezeli olduğunu bildiklerinde O'nun bâkî olduğunu da bilmiş olmaktadırlar. Bekânın bir mâna sıfatı olup olmadığı ise Allah'ın bâkî olduğunun kabul edilmesinden sonra gelen bir meseledir.⁵ Diğer taraftan İmâm Gazzâlî ise bu ihtilâfın meselenin özünden kaynaklanmadığını söyleyenlere itiraz etmektedir. Çünkü Gazzâlî'ye göre bekâ konusunda Eş'arîlerin yaşadığı fikir ayrılığının lafzî olduğu yahut asıllardan olmadığı söylendiğinde Mu'tezile ile Eş'arî sıfat anlayışlarının farklılığı hakkında da aynı tutumu sergilemek gerekecektir. Gazzâlî, bekâ konusunda Bâkîllânî'nin Eş'arî'ye muhalefetini *Fayşalü't-tefrikâ'sında*, mezhebe muhalefet edenlerin tekfir edilmemesi gerektiğine delil olarak kullanmak suretiyle farklı bir bakış açısı sunmaktadır.⁶

Zikrolunduğu üzere bekânın, bâkînin varlığına zâit bir sıfat olarak ispatı ve nefyi konusunda Eş'arî mezhebindeki ihtilâf ve bu bağlamda yürütülen tartışmalar oldukça önemlidir. Ancak tespit edildiği kadarıyla konuyu müstakil olarak inceleyen ve doğru bir şekilde ele alan bir çalışma mevcut değildir. Eş'arî mezhebindeki sıfat anlayışı ve bu sıfat anlayışı üzerinden mezhebin değişimi hakkında bir doktora tezi hazırlamış olan Muhammed Mustafa Sancar, bekâ konusuna da -tartışmalara işaret etmeksizin- çalışmasında yer vermiştir. Ancak Sancar, ilgili bölümde bekâ tartışmasındaki temel taraflardan biri olan Bâkîllânî'nin görüşünü yanlış yorumlamıştır. Bâkîllânî'den sonraki birçok kelâmcıdan Bâkîllânî'nin bekâyı müstakil bir sıfat olarak görmeyeceği nakledilmesine rağmen yazır, bu görüşün doğru olmadığını belirtmektedir. Bunu ise Bâkîllânî'nin *Temhîd* isimli eserindeki ifadelerine dayandırmaktadır.⁷ Bu yanlış yorumun, yazarın Bâkîllânî'nin *Hidâyetü'l-müsterşidin* eserini görmemesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ahmet Şenharputlu tarafından yapılan *Klasik Kelâm Döneminde Arazların Bekâsı Sorunu* başlıklı yüksek lisans tezinde de bekâ ve bâkî konularına yer verilmiştir. Muhtevası gereği bekâyı yalnızca cevherler düzeyinde ele alan bu çalışmada daha çok Mu'tezile ve Mâtürîdiyye üzerinde durulmuş, Eş'arîlik söz konusu olduğunda ekseriyetle İmâm Eş'arî'nin görüşleriyle iktifâ edilmiştir. Eş'arî kelâmcılar arasındaki fikir ayrılığına ise çalışmada yer verilmemiştir.⁸

Fenâ ve bekâ konusunu ayrıca Ahmet Mekin Kandemir *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik Düşüncesi* isimli eserinde ve Osman Demir *Kelâmda Nedensellik* adlı kitabında ele almaktadır. Konusunun kapsamı gereği Kandemir, daha çok Mu'tezile üzerinden konuyu işlemektedir. Eserde Eş'arî ve Bâkîllânî'nin bekâ ile ilgili temel görüşlerine yer verilmişse de bekâ meselesinin mezhep içerisinde nasıl

1 İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtü's-seyyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1407/1987), 238; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn* (İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1928), 108, 230.

2 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beirut: Dârü Sâdir, ts.), "bky", 14/79. Ayrıca bk. Metin Yurdagör, *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 114-115.

3 Kâdî Beyzâvî, *Tavâli' u'l-envâr min me'âli' il-enzâr*, thk. Abbas Süleymân (Beirut: Dârü'l-Cil, 1411/1991), 190.

4 Eş'arî'nin *Makâlât*'inde kelâmcıların bekâ ve fenâ konusundaki ihtilâfları ile ilgili bölüm için bk. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 1411/1990), 2/53-54.

5 Fadıl Aygün, Muhammed b. Ca'fer es-Sanhâcî'nin "Şerhu Akideti Ebi İshak El-İsferayini" Adlı Eserine Göre Ebu İshak el-İsferayini'nin Kelamî Görüşleri (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 23; Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (New Jersey: Princeton University Library, Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 124a-124b; Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, *el-Gunye fî'l-kelâm*, haz. Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî (Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010), 2/678-679.

6 Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrikâ beynel-İslâm ve z-zenâdika* (b.y.: yy., 1413/1993), 19-23.

7 Muhammed Mustafa Sancar, *İlahî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 54, 57, 59.

8 Ahmet Şenharputlu, *Klasik Kelâm Döneminde Arazların Bekâsı Sorunu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 46-61.

tartışıldığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁹ Demir'in eserinde ise Eş'arî, Bâkîllânî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) bekâ hakkındaki görüşlerine daha ayrıntılı işaret edildiği söylenmelidir. Ancak Demir'in çalışmasında da Eş'arî mezhebinde bekânın mâhiyetiyle ilgili ne tür tartışmalar yapıldığının yer aldığını söylemek zordur.¹⁰

Bekânın mâhiyeti konusunu Eş'arî mezhebi özelinde ele alıp, tarafları ve delilleri doğru olarak inceleyen müstakil bir çalışma olmamasının yanı sıra, konuyla ilgili yanlış bir algı da söz konusudur. Bu yanlış algı, bekânın mâhiyeti konusunda Eş'arî kelâmında İmâm Eş'arî'nin görüşünün takip edildiği ve bekânın zâta zâit bir mâna olarak ispatının mezhep içerisinde yaygın görüş olduğudur.¹¹ Oysa bu çalışmada ortaya konacağı üzere, mezhep içerisinde ekseriyetle kabul edilmiş olan görüş, Bâkîllânî'nin 'bekânın, bâkînin zâtına döndüğü' başka bir deyişle 'bâkînin bizâtihi bâkî olduğu' şeklindeki görüşüdür. Nihayetinde mevcut çalışma, klasik kaynaklarda kendisine geniş bir şekilde yer verilen bu meseleyi, literatürdeki boşluğu dolduracak ve yanlış algıların önüne geçecek biçimde ele almayı hedeflemektedir. Eş'arî mezhebinde bekânın mâhiyeti ile ilgili dile getirilen görüşlerin kelâmcıların kendi eserlerinden hareketle ortaya konması bu temel amaca mâtuftur. Çalışmanın ayırt edici yönlerinden biri de bekânın mâna olarak ispatı ile nefyi bağlamında yürütülen tartışmaların özgün bir tasnif ile yeniden kurgulanıp sunulmuş olmasıdır.

Bu bağlamda aşağıda ilk olarak, tartışmanın kavramsal çerçevesini belirlemek için bekâ ve bâkî kavramlarının anlamlarına işaret edilmiştir. Ardından bekâyı zâta zâit bir mâna olarak ispat eden ve nefyeden Eş'arî kelâmcıların kimler olduğu ortaya konmuş ve bu kelâmcıların temel kaygılarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ancak bu bölümde, zâit bir bekânın nefyi görüşünün öncüsü kabul edilebilecek olan Bâkîllânî'nin, eserlerinde iki farklı fikir savunduğu görülmüştür. Bâkîllânî'nin bekâyı ilgili görüşü kendi eserlerinden hareketle ortaya konduktan sonra bekâyı mâna olarak ispat edenlerin ve nefyedenlerin öne sürdüğü delillere geçilmiştir. Söz konusu deliller, mütekdimm ve müteahhir dönem Eş'arî kelâmcıların eserlerinden tespit edilmiş ve yazarın tasarrufuyla bekâyı mâna olarak ispat edenlerin ve bekâyı mâna olarak ispat etmeyenlerin delilleri şeklinde temel bir ayrıma tâbi tutulmuştur. Bekâyı mâna olarak ispat edenlerin delilleri üç başlık altında incelenmiştir. Bekâyı mâna olarak ispat etmeyen Eş'arî kelâmcıların delilleri ise bekânın zâit bir mâna olarak ispatı durumunda ortaya çıkacağını savundukları imkânsız durumlara telmih ile başlıklandırılmış ve ele alınmıştır. Ayrıca mezkûr delillere, karşı tarafların yaptığı/yapabileceği itirazlar ile bu itirazlara getirilen/getirilebilecek cevaplara da çalışmada yer verilmiştir. Bu bağlamda bekânın zâit olarak ispatı ve nefyi tartışması, delil-itiraz-cevap şeklinde üçlü bir kurguyla oluşturulmuş ve aktarılmıştır. Tartışmanın aktarımının akabinde deliller değerlendirilmiş ve tercihte bulunulmuştur.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: BEKÂ VE BÂKİNİN ANLAMI

Bekânın zâta zâit olarak ispatı ve nefyi ile ilgili tartışmalara geçmeden önce, konunun kavramsal çerçevesini belirlemek adına, bekâ ve bâkî kavramlarının anlamlarını ortaya koymak yerinde olacaktır. Bekâ sözlükte, "sebat ve devam etmek" anlamına gelmektedir.¹² Bekânın terim anlamı kaynaklarda, daha çok kavramın Allah hakkındaki kullanımını kapsayacak şekilde verilmektedir. Buna göre bir ıstılah olarak bekâ, "Allah'ın varlığının son bulmaması ve ebedî olması" şeklinde ifade edilmektedir.¹³ Kelâm ilminde bekânın nasıl tanımlandığı ise onun bir mâna olarak ispatı ve nefyine bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Bekâyı zâta zâit bir mâna olarak nefyeden Eş'arî kelâmcılar bekânın, "devamlılık (*istimrâr*) ya da varlığın devamlılığı (*istimrârü'l-vücûd*)"¹⁴ olduğunu söylemişlerdir. Buna karşın bekâyı bir mâna olarak ispat edenler bekânın, Allah hakkında kullanıldığında mânevî bir sıfat, havâdis için ise müstakil bir araz olduğunu¹⁵ dile getirmişlerdir.

Bekânın bir mâna olarak kabul edilip edilmemesi ile ilişkili olarak tanımlı yapılan bir diğer kavram ise bâkîdir. Bu bağlamda bekâyı zâta zâit olarak ispat edenlerin bâkîyi, "bekâsı bulunan" şeklinde tanımladıkları görülmektedir.¹⁶ Bekânın nefse döndüğünü ve müstakil bir varlığının bulunmadığını iddia eden Eş'arî kelâmcılar ise bâkînin, "varlığı devamlı olan (*müstemirru'l-vücûd*)" yahut "hudûs olmaksızın kâin olan" anlamına geldiğini savunurlar. "Hudûs olmaksızın kâin olmak" ifadesinin, kadîm ve hâdis varlıklar söz konusu olduğunda farklı anlamlara işaret ettiği burada belirtilmelidir. Bu ifade, kadîm için ezelde hudûssuz bâkî olmak anlamına gelmektedir. Çünkü kadîm varlık için hudûs diye bir şey söz konusu değildir. Muhdes için hudûs ile var olduğu esnada yani hudûs anında bâkî olamamak demektir. Çünkü hâdis varlıkların hudûs anı denilen ilk varlığa çıktıkları anda bâkî olmadıkları ittifakla kabul edilmektedir.¹⁷

Hem zâta zâit bir bekâyı ispat eden hem de nefyeden Eş'arî kelâmcılar, bâkî hakkında yapılan bazı tanımlara karşı çıkmışlardır. Söz konusu tanımlardan ilki "üzerinden iki vakit geçen" şeklindeki tanımdır. Eş'arîler bunu, bâkî böyle tanımlandığında üzerinden vakit geçmeyen Allah'ın bâkî olduğunu söylemek imkânsız olacağı için kabul etmemişlerdir. İkinci olarak bâkînin "varlığı arka arkaya olan (*tevâfî*)" anlamına gelmesine de itiraz edilmiştir. Çünkü arka arkaya olmak biri diğerini önceleyen iki şey gerektirmektedir ve bâkî böyle tanımlandığında tek bir şey hakkında imkânsız olmaktadır.¹⁸ Yine bâkî için "varlığından haber verildiği anda hâdis olmamaktır" denilmesini de doğru bulunmamıştır. Nitekim bu tanıma göre bir şey hudûsundan sonra iade edilirse ilk anda bâkî olması gerekecektir, oysa zikri geçtiği üzere hudûs anında varlıkların bâkî olmadığı ittifakla kabul edilmektedir.¹⁹

9 Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 185-187.

10 Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarından Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 205-208.

11 Demir, *Kelâmda Nedensellik*, 205; Şenharputlu, *Klasik Kelâm Döneminde Arazların Bekâsı Sorunu*, 47, 51, 53.

12 Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), "bky", 57.

13 İbn Manzûr, "bky", 14/79; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), "Bekâ", 48.

14 Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *Hidâyetü'l-müsterşidin*, thk. Ömer Yusuf Abdülğani Hamdan - Tagrid Muhammed Abdurrahman Hamdan (Amman: Mektebetü Misk, 1444/2022), 1/438; Ebû Bekr İbn Meymûn, *Şerhu'l-İrşâd*, thk. Ahmed Hicâzî Ahmed Sekkâ (Mısır: Mektebetü'l-angle el-Misriyye, 1407/1987), 75; Mütevellî, *Kitâbü'l-Muğnî*, thk. Marie Bernard (Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1986), 21; Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-keâm*, thk. Hasan Mahmûd Abdüllatîf (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1391/1971), 136.

15 Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 42.

16 İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil fî uşûlü'd-dîn fî ihîşârî's-Şâmil fî uşûlü'd-dîn*, thk. Cemâl Abdünnâsir Abdülmün'im (Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010), 1/358. Eş'arî *Maakâlat*'inde bâkînin anlamı ile ilgili ihtilâfî ele alırken bu görüşü, İbn Küllâb'a nispetle zikretmektedir. bk. Eş'arî, *Maakâlatü'l-İslâmiyyîn*, 2/55.

17 İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/358; Eş'arî, *Maakâlatü'l-İslâmiyyîn*, 2/55-56; İbn Fûrek, *Kitâbü'l-Hudûd fî'l-uşûl*, thk. Muhammed Süleymânî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 96. Bâkîllânî de *Temhîd*'de bekâyı mâna olarak ispat etmesine rağmen, Allah'ın ezelden beri bâkî olduğunu çünkü hudûs söz konusu olmaksızın kâin olduğunu belirtmektedir. bk. Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîşü'd-delâil*, thk. İmâmüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1407/1987), 299.

18 İbn Fûrek, *Mücerred*, 239; Ebü'l-Kâsim Abdülcelîl Ebû Bekr er-Rebeî, *et-Tesdîd fî şerhi'l-Temhîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 1885), 57a; Takiyüddin el-Muktarah, *Şerhu'l-İrşâd fî uşûlü'l-itiikâd*, thk. Nezihe Meâric (Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye l'il-Ulemâ, 2014), 1/416.

19 İbn Fûrek, *Mücerred*, 240; Rebeî, *et-Tesdîd* (Yazma Bağışlar, 1885), 57a. Râzî bu görüşü Kalânî'siye nispet ederek eleştirmektedir. bk. Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl*, thk. Saîd Abdüllatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015), 2/448.

2. BEKÂNIN MÂNA OLARAK İSPATI VE NEFYİ

Bekânın zâta zâit bir mâna olarak ispat edilip edilmeyeceği Eş'arî kelâmındaki ihtilâflı konulardan biridir. Bekânın bâkînin varlığına zâit bir sıfat olduğu konusunda Eş'arî kelâmcılar; (i) ispat, (ii) nefiy ve (iii) şâhidde ispat ve gâibde nefiy olmak üzere üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan ilki, yani bekânın şâhidde ve gâibde bâkînin varlığına zâit olarak ispatı Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşüdür.²⁰ Sonraki Eş'arî kaynaklarda bekânın zâta zâit olarak ispatı görüşü Eş'arî ve ona tabi olanlara nispet edilmektedir.²¹ Eş'arî mezhebinin öncüleri kabul edilen İbn Küllâb (öl. 240/854 [?]) ile Kalânî'si'nin de (öl. IV./X. yüzyıl başları [?]) bu görüşü benimsedikleri nakledilmektedir.²² Ayrıca Ebü İshâk el-İsferâyî'nin de Eş'arî gibi bekâyı bir mâna olarak ispat ettiği, İsferâyî'nin şârihi Sanhâcî tarafından belirtilmektedir.²³

Eş'arî kelâmcıların bekâ konusunda ileri sürdükleri ikinci görüş, bâkînin bâkî olmak için zâit bir mânaya ihtiyaç duymadığını ve kendi başına bâkî olduğunu savunanların görüşüdür. Bu görüş sonraki Eş'arî kaynaklarda, Bâkîllânî ve Cüveynî ile Basra Mu'tezilesi'nin cumhuruна nispet edilmektedir.²⁴ Eş'arî kelâmının müteahhirün döneminde ise artık hâkim görüşün, zâta zâit bir bekânın nefyi olduğunu söylemek mümkündür.²⁵

Bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu nefiy görüşünü Eş'arî kelâmında ilk defa savunan ve bu düşünceye öncülük eden Bâkîllânî'nin, esasında konuyla ilgili ispat ve nefiy şeklinde iki farklı duruşu bulunmaktadır. Nitekim *Temhîd* şârihi Ebü'l-Kâsım er-Rebeî, Bâkîllânî'nin, eserlerinin çoğunda bâkînin, kendisiyle bâkî olduğu bir bekâyı ispat ettiğini söylemiştir.²⁶ Yine Ebü'l-Kâsım el-Ensârî de hem *İrşâd*'in şerhinde hem de kendi kelâm eserinde, Bâkîllânî'nin bekânın zâta zâit olarak ispatı ve nefyi konusunda tereddüt ettiğini sonrasında ise nefiy görüşünde karar kıldığını belirtmektedir.²⁷

Bâkîllânî'nin eserlerine kronolojik olarak bakıldığında onun, *Temhîd*'de "bâkî bize göre yalnızca bir bekâ ile bâkî olur" diyerek bekâyı müstakil bir sıfat olarak ispat ettiği görülmektedir.²⁸ Bugün, *Temhîd*'in Bâkîllânî'nin ilk kelâm eserlerinden biri olduğu bilinmektedir. Bâkîllânî bu eserde, özgün fikirlerini dile getirmekten ziyade seleflerinin düşüncelerini derlemiştir. Bâkîllânî'nin kelâm alanındaki son ve en hacimli eseri ise *Hidâyetü'l-müstersîdîn*'dir. O, *Hidâye*'de daha önce kaleme aldığı kitaplarında savunduğu bazı görüşlerini değiştirmiş ve özgün fikirlerini ortaya koymuştur.²⁹ Bâkîllânî her ne kadar *el-İnşâf* isimli eserinde, Allah'ın bâkî olmasını "O'nun varlığının devamlı olması (*dâimu'l-vücûd*)"³⁰ şeklinde açıklamış olsa da; onun bekâ hakkında Eş'arî'nin görüşünü eleştirdiği ve mâna olarak bekânın nefyi görüşünü delilleriyle savunduğu eseri *Hidâye*'dir.³¹ Müttekaddimîn dönemi Eş'arî kelâmcılarından bir diğeri olan Cüveynî'nin, bekâ konusunda Bâkîllânî'nin görüşünü takip ettiği kaynaklarda geçmektedir. Cüveynî görüşünü *Kitâbu'l-İrşâd*'da: "Biz bâkînin zâtıyla (*li-nefsihî*) bâkî olduğunu kabul ediyoruz" diyerek açıkça dile getirmiştir.³²

Bekâ konusundaki üçüncü görüş ise bekâyı hâdis varlıklar için mâna olarak ispat edip yani cevher ve cisimlerin bekâ arazi ile bâkî olduğunu söyleyip, kadîm varlığın zâtıyla bâkî olduğunu savunmaktır. Bu görüşe İmâm Eş'arî *Maqâlat*'ında, bâkînin anlamlarıyla ilgili ihtilâfı zikrederken yer vermiş ancak görüşün kime ait olduğunu belirtmemiştir.³³ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ise eserlerinde bekânın zâta zâit varlığının şâhidde ispatı ve gâibde nefiy şeklindeki bu görüşü, babası Ziyâeddîn Ömer'e (öl. 559/1164) ve Bağdat Mu'tezilesi'nden Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâbî'ye (öl. 319/931) atıfla dile getirmiştir.³⁴

2.1. Bekâyı Mâna Olarak İspat Edenlerin Delilleri

Başta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî olmak üzere bekâyı zâta zâit olarak ispat eden kelâmcıların sundukları delilleri, üç başlık altında incelemek mümkündür. Bu deliller; (i) cevherin hudûs anında bâkî olmayıp ikinci anda bâkî olması, (ii) bekânın mâna olarak nefiy durumunda diğer arazların ispatının mümkün olmaması ve (iii) cevherin kendi başına bâkî olduğunun kabul edilmesi durumunda ademinin imkânsızlığının söz konusu olmasıdır. Aşağıda bu üç temel delilin içeriği incelenecek ve devamında muhatapların yani bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu kabul etmeyenlerin mezkûr delillere yaptıkları itirazlara yer verilecek, bu itirazlara verilen cevaplara da imkân ölçüsünde işaret edilecektir.

- 20 İbn Fûrek, *Mücerred*, 237; İbn Meymûn, *Şerhu'l-İrşâd*, 191; Fahreddin er-Râzî, *el-İşâre fi 'ilmi'l-keâm*, thk. Hânî Muhammed Hâmîd Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2009), 445; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/336; Kâdî Beyzâvî, *Ṭavâli' u'l-envâr*, 190; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, thk. Mahmûd Ömer Dimyatî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 8/119. İmâm Eş'arî'nin bekâyı zâta zâit olarak ispat ettiği görüşüne Allah'ın sıfatlarının bekâsı konusunda ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Bu konuya, aşağıda ayrıca işaret edilecektir.
- 21 Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 42; Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 35a, 124a; Ensârî, *el-Ğunye*, 2/675; Fahreddin er-Râzî, *Muḥaṣṣalu'efkârî'l-müttekaddimîn ve'l-müteahhîrîn mine'l-ulemâ*, thk. Taḥa Abdür-raûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, ts.), 174; Fahreddin er-Râzî, *el-Erba'in fi uşûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1986), 1/259; Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi uşûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004), 1/441; Sa'düddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998), 4/165; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/351.
- 22 Ensârî, *el-Ğunye*, 2/676.
- 23 Ayşan, *Sanhaci'nin "Şerhu Akideti İsfarayini" Adlı Eseri*, 23.
- 24 Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 109; İbn Meymûn, *Şerhu'l-İrşâd*, 192; Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 35a; Ensârî, *el-Ğunye*, 2/676; Râzî, *el-İşâre*, 445; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/336; Râzî, *el-Erba'in*, 1/259; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/120.
- 25 Örnekler için bk. Râzî, *Muḥaṣṣal*, 174; Âmidî, *Ğâyetü'l-merâm*, 136; Kâdî Beyzâvî, *Ṭavâli' u'l-envâr*, 190; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/353. Râzî'nin eserlerinin çoğunda bekâyı müstakil bir sıfat olarak reddettiği görülmekte; *Metâlibü'l-âliye*'sinde ise yalnızca tarafların görüşlerini verdiği ve kendisinin bir tercihte bulunmadığı fark edilmektedir. Bk. Fahreddin er-Râzî, *Metâlibü'l-âliye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 3/211-213. Ayrıca bk. Sancar, *İlahî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci*, 58.
- 26 Rebeî, *et-Tesdid* (Yazma Bağışlar, 1885), 57a-57b.
- 27 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 124a; Ensârî, *el-Ğunye*, 2/676.
- 28 Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 299.
- 29 Daniel Gimaret, "Un extrait de la Hidayâ d'Abû Bakr al-Bâqîllânî: le Kitâb at-tawallud, réfutation de la thèse mu'tazilite de la génération des actes", *Bulletin d'Études Orientales* 58 (2009), 259-260; Jan Thiele, "Abû Hâşim al-Jubbâ'î's (d. 321/933) Theory of 'States' (aḥwâl) and its Adaption by Ash'arite Theologians", *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, ed. Sabine Schmidtke (United Kingdom: Oxford University Press, 2016), 379; Sabine Schmidtke, "Erken Dönem Eş'arî Kelâmi: Ebû Bekr el-Bâkîllânî (öl. 403/1013) ve *Hidâyetü'l-müstersîdîn*'i", çev. Fatıma Akkaya Öge, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 20/1 (2022), 468. Bâkîllânî *Temhîd*'de reddettiği "ahval teorisi"ni de *Hidâye*'de benimsemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Thiele, "Abû Hâşim's Theory of 'States' and its Adaption by Ash'arite Theologians", 379.
- 30 Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *el-İnşâf*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1421/2000), 36.
- 31 Bâkîllânî, *Hidâyetü'l-müstersîdîn*, 1/438.
- 32 İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâri'îl-edilleti fi uşûlü'l-'itikâd*, thk. Tefvik Ali Vehbe - Ahmed Abdürrahmân Sâiyh (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1430/2009), 77.
- 33 Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 2/55.
- 34 Râzî, *el-İşâre*, 445; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/462.

2.1.1. Cevherin Hudûs Anında Bâkî Olmaması

Bir mâna olarak bekâyı ispat edenlerin temel delilleri, cevherin hudûs anında bâkî olmamasıdır. Cevher ve cisimlerin bekâsının varlıklarının ikinci anında olduğu, bir başka deyişle hudûs anında cevher ve cisime bâkî denilmesinin mümkün olmadığı, Eş'arî kelâmcılar tarafından ittifakla kabul edilmektedir.³⁵ Cüveynî cevher ve cisimlere hudûs anında bâkî denilmemesinin sebebini, bekânın tek bir anda gerçekleşmemesi olarak belirtmiştir. Nitekim bir şeyin bâkî olması için varlığının en azından iki an sürmesi gerekmektedir. Hudûs anındaki cevher ve cismin varlığının üzerinden ise henüz iki an geçmemiştir.³⁶ Ebü'l-Kâsım el-Ensârî ise ilk anda bâkîliği savunmanın, ibtidâ ile devamı ayırt edememek olduğunu söylemektedir.³⁷

Ömrünün erken dönemlerinde bekâ konusunda İmâm Eş'arî gibi düşünen Bâkîllânî *Temhîd*'de, bâkînin yalnızca bir bekâ ile bâkî olabileceğine, hudûs anında bekânın imkânsız olmasını delil getirmiştir. Bâkîllânî'ye göre, eğer bâkî kendi başına bâkî olsaydı hudûs anında da bâkî olması gerekirdi.³⁸ Seyfeddin el-Âmidî de (öl. 631/1233) İmâm Eş'arî'den, Bâkîllânî'nin dile getirdiği delile benzer bir delil nakletmektedir. Eş'arî, cevherin ilk hudûs anında bâkî olmakla vasıflanamayacağını, bununla ikinci anda vasıflandığını söylemiştir. Yani cevherde birinci anda olmayan bir vasıf ikinci anda ortaya çıkmıştır ki bu, ortaya çıkan vasfın/mânanın zâit olduğu anlamına gelmektedir. İşte bu mâna bekâdır.³⁹ Bâkîllânî'nin şârihi Rebeî ise "şayet bekâ bâkînin zâtı sebebiyle olsaydı, bâkînin hudûs anı gibi bazı zamanlarda bâkî olmayıp bazı zamanlarda bâkî olması mümkün olmazdı; çünkü bir şeyin zâtı itibarıyla sahip olduğu niteliğin ondan ayrılması söz konusu olamaz" diyerek delile katkı sağlamıştır.⁴⁰

Bu delile, bir mâna olarak bekâyı nefyeden kelâmcılar, bazı itirazlarda bulunmuşlardır. Bunlardan ilki, bekâ ile hudûs arasında yapılan kıyasa dayanmaktadır. Rebeî'nin aktardığına göre Bâkîllânî, bekâ ile ilgili görüşünü değiştirdikten sonra, "eğer cevherin ilk anda bâkî olmaması zâta zâit bir bekânın varlığına delil olsaydı, muhdes için de aynı durumun geçerli olması gerekirdi" diyerek bu delile itiraz etmiştir.⁴¹ Fahreddin er-Râzî ise cevherin ilk anda bâkî olmaması ile ilgili delile, dört yönden cevap verilebileceğini savunmuştur. Ona göre bu dört yönden ilki, hudûsun da bekâyâ benzer bir şekilde ilk anda mevcutken sonrasında yok olmasıdır. Eğer bekâyâ zâit denilirse, hudûs için de aynı şey söz konusu olacaktır. Ancak hudûsun zâit olduğunu söylemek mümkün değildir, çünkü bu durumda hudûsun da bir hudûsunun olması gerekecektir ki bu teselsüle yol açacaktır.⁴² Burada bekâyı zâit bir mâna olarak kabul eden Eş'arî'nin de hudûsun zâit olmadığını kabul etmesi, itirazı güçlendiren bir husus olarak kullanılmıştır.⁴³ Bekânın, bâkînin varlığına zâit bir sıfat olduğunu nefyeden kelâmcılara göre, ispat edenlerin bu itirazdan kaçışı yoktur.

Bekânın zâta zâit bir mâna olmadığını düşünen Eş'arî kelâmcıların, cevherin hudûs anında bâkî olamaması ile alakalı delile yaptıkları bir diğer itiraz ise bekâ ile kîdem arasındaki karşılaştırmaya dayanmaktadır. Âmidî, Eş'arî'nin bekâyı bir mâna olarak ispat etmesinin, kîdem konusundaki görüşü ile çeliştiğini söylemektedir. Cevhere ikinci anda bâkî denmesi gibi, bir şeyi kadîm olarak isimlendirmek de ancak üzerinden zaman geçmesi ile mümkündür. Buna göre bekâyı mâna olarak ispat etmek, -hudûsta olduğu gibi- kîdemi de zâta zâit bir mâna olarak ispat etmeyi gerektirmektedir. Ancak kîdemın mâna olarak ispatı onun için de bir kîdem ispat etmeyi gerektireceği, bu da teselsüle yol açacağı için mümkün değildir.⁴⁴ Zaten, İbn Küllâb dışında, kîdemın zâit bir mâna olduğunu savunan da yoktur.⁴⁵ Ebü'l-Kâsım el-Ensârî bekâ ile kîdemın kıyası üzerinden yapılan bu itiraza, bekâyı mâna olarak ispat edenlerin verebilecekleri cevabı zikretmiştir. Bu itiraz bir şeyin zâtı itibarıyla diğerlerini öncelemesi yani bir şeye nispetle kadîmliğin zâta dayanması söz konusu iken bekâda durumun böyle olmadığı şeklindedir.⁴⁶

2.1.2. Diğer Araziların İspatı

Bekâyı zâta zâit bir mâna olarak ispat edenlerin ikinci delili; bekânın bir mâna olarak ispat edilmemesi durumunda diğer arazları ispat etme imkânının da ortadan kalkacak olmasıdır. Buna göre ilk anda bâkî olmayan cevher, ikinci anda bâkî olduğunda zâit bir bekâ ispat edilmezse; sükûn halindeki bir cisim hareketli olduğunda da zâit bir hareket arazını ispat etmek mümkün olmaz. Çünkü zâit bekâyı ispat etmek, hareketi ispat etmek gibidir.⁴⁷

Bekânın bir mâna olarak nefyini savunan Eş'arî kelâmcılar, bu delile farklı şekillerde itiraz etmişlerdir. Bu itirazlardan en çok dile getirileni, bâkînin varlığının hudûs anındaki ile aynı olmasıdır. Yani ikinci anda her ne kadar cevher, bâkî olarak isimlendirilse de varlığı birinci andan farklı değildir. Buradaki isimlendirme zâit bir mâna ile değil "varlığın devamlılığı" ile alakalıdır.⁴⁸ Bekâyı, zâit bir mâna olarak kabul etmediği için, "devamlılık" olarak anlayan Âmidî ise bu delile; devamlılığın (*istimrâr*) varlık ve yokluk için aynı olması ile itiraz etmiştir. Âmidî'ye göre eğer devamlılık, sübûtî bir sıfat olursa, onun hem varlığın hem de yokluğun devamlılığı için ispat edilmesi gerekir. Oysa yokluğun devamlılığının sübûtî bir şey olması imkânsızdır, o halde devamlılık da sübûtî değildir.⁴⁹ Rebeî ise bekâ mâna olarak nefyedildiğinde diğer arazları ispat etmenin mümkün olmadığını savunan kelâmcılara, hudûs ve kîdem ispat edilmediğinde de diğer arazları ispat etmek imkânsız olur diyerek aynı ilzâmın kendilerine döneceğini söylemiştir.⁵⁰

35 İbn Fûrek, *Mücerred*, 238; Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 299. Hâdis varlıkları ilk anda, yalnızca Kerrâmîye bâkî olarak isimlendirmiştir. bk. Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 124a; Ensârî, *el-Günye*, 2/676; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/441; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/351.

36 İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. (İskenderiyye: Münşetü'l-Maârif, 1969), 123, 432.

37 Ensârî, *el-Günye*, 2/680.

38 Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 299.

39 Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/442.

40 Rebeî, *et-Tesdid* (Yazma Bağışlar, 1885), 57b.

41 Rebeî, *et-Tesdid* (Yazma Bağışlar, 1885), 57b.

42 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/449. Bu delile getirilen benzer itirazlar için bk. Râzî, *Muḥaṣṣal*, 175; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/442; Kâdî Beyzâvî, *Ṭavâli' u'l-envâr*, 190.

43 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/120; İbn Fûrek, *Mücerred*, 239.

44 Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/446. İbn Meymûn, Cüveynî'nin de bu delile kîdem ile itiraz getirdiğini söylemiştir. bk. İbn Meymûn, *Şerhu'l-İrşâd*, 293.

45 Ayğân, *Sanhaci'nin "Şerhu Akideti İsferyini" Adlı Eseri*, 23; Râzî, *Muḥaṣṣal*, 84; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/123; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/352. Ebü'l-Kâsım el-Ensârî Eş'arî'nin, "kîdemın kadîmın zâtına zâit bir mâna olmadığı" şeklindeki görüşünün onun meşhur görüşü olduğunu, ancak bazı kitaplarında kîdemi mâna olarak ispat ettiğini söylemektedir. bk. Ensârî, *el-Günye*, 2/676-677; Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 125a.

46 Ensârî, *el-Günye*, 2/681.

47 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 125b; Ensârî, *el-Günye*, 2/680; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/442; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/353.

48 İbn Meymûn, *Şerhu'l-İrşâd*, 293; Rebeî, *et-Tesdid* (Yazma Bağışlar, 1885), 57b.

49 Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/443.

50 Rebeî, *et-Tesdid* (Yazma Bağışlar, 1885), 57b.

Esasında bekânın bir mâna olarak ispatı ile diğer arazların ispatı arasında, önemli bir fark bulunmaktadır. Aşağıda işaret edileceği üzere bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu nefyeden kelâmcıların temel kaygısı, bekânın mâna olarak ispatı durumunda söz konusu bekâ için de zâta zâit bir bekânın ispatının gerekmesidir ki bu hem mânanın mâna ile kıyâmına hem de teselsüle yol açacağı için imkânsızdır. Rebeî'nin de belirttiği gibi, diğer arazlar için ise durum böyle değildir. Çünkü örneğin, hareket arazi için hareket ispat etmek gibi bir gereklilik yoktur.⁵¹

2.1.3. Cevherin Yokluğunun İmkânı

Bekânın bir mâna olarak ispatı konusunda İmâm Eş'arî'ye nispetle dile getirilen diğer bir delil; cevherin kendi başına bâkî olması halinde yokluğunun düşünülmemesidir. Çünkü bekâ, cevherin zâtî bir özelliği olduğunda cevherden ayrılması söz konusu olmayacaktır. Bu da cevherin yok olmaması anlamına gelecektir.⁵²

Bu delilin daha iyi anlaşılması için -bekânın zıddı kabul edilen- yok olmak anlamına gelen "fenâ" konusuna değinmek faydalı olacaktır. Yok olmanın zâta zâit bir araz olan fenâ ile olduğunun kabul edilmesi, Mu'tezile düşüncesine dayanmaktadır. Mu'tezile'den Muammer b. Abbâd (öl. 215/730) ve Bişr b. Mu'temir'in (öl. 210/825), fenâyı bir araz olarak ispat ettikleri bilinmektedir.⁵³ Yine Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim (öl. 321/933) de fenâyı, cevher ile cevher cihetinden olan her şeyin zıddı ve mekânı bulunmayan bir araz olarak ispat etmişlerdir.⁵⁴ Bunlara karşı olarak Mu'tezile'den Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât (öl. 300/913 [?]) ve Ebû'l-Kâsım el-Belhî ise fenâyı bir mâna olarak ispat etmeye karşı çıkmışlardır. Hayyât'a göre cevheri, fenâ olmaksızın Allah yok etmektedir. Kâ'bî ise cevherin yok olmasının, Allah'ın onda bekâ arazını yaratmaması ile olduğunu savunmuştur.⁵⁵

Eş'arî kelâmında ise cevherin yok olmasının, fenâ gibi zâit bir mâna ile olmadığı hususunda ittifak edilmiştir. Cevherin nasıl yok olduğu konusunda ise Eş'arîler, bekâ konusundaki duruşları ile uyumlu farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bekâyı zâta zâit bir mâna olarak ispat eden İmâm Eş'arî, fenânın bekânın yaratılmaması ile olduğunu savunmuştur.⁵⁶ Bekânın zâit bir mâna olduğunu reddeden Cüveynî, Gazzâlî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413) gibi kelâmcılar ise "arazlardan soyutlanmış bir cevher bulunamayacağı" ilkesine dayanarak cevherin, Allah'ın onda birtakım arazları yaratmaması ile yok olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁷ Bâkîlânî ise cevherin kendisinde yaratılmadığına yok olacağı arazların ekvândan ibaret olduğunu söylemiştir.⁵⁸ Bu bilgiler ışığında "bekâ bir mâna olarak ispat edilmediği takdirde cevherin yok olmasının engelleneceği" şeklindeki delilin, zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim görüldüğü üzere bekâyı, bâkînin varlığına ilave bir sıfat olduğunu nefyeden kelâmcılar da cevherin fenâ bulmasının imkânını ve keyfiyetini ortaya koymuşlardır.

2.2. Bekâyı Mâna Olarak İspat Etmeyenlerin Delilleri

Bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu reddeden kelâmcılar temelde, bekâ mâna olarak ispat edildiğinde ortaya çıkacak olan imkânsız durumları delil olarak kullanmışlar ve bu sayede bâkînin zâit bir bekâ olmaksızın bâkî olduğunu savunmuşlardır. Söz konusu imkânsız durumlar; (i) mânanın mâna ile kıyâmı, (ii) teselsül, (iii) Allah'ın başkasıyla vâcib olması ve (iv) kısır döngüdür. Bu başlık altında, bekâyı mâna olarak ispat etmenin bu imkânsız durumlara nasıl yol açtığı üzerinde durulacak ve bunlara karşı bekâyı zâta zâit bir mâna olarak kabul edenlerin söz konusu durumlara ilişkin cevaplarına yer verilecektir.

2.2.1. Mânanın Mâna ile Kıyâmı ve Teselsül

Bekâ sıfatı, hem Allah'ın zâtî ve sıfatları hem de cevher ve cisimler için söz konusudur. Bekâyı bir mâna olarak ispat eden kelâmcıların, en önemli delili cevherlerin hudûs anında bâkî olmamalarıydı. Bekâyı zâta zâit bir mâna olarak nefyedenlerin temel delili ise Allah'ın sıfatlarının bekâsının nasıl sağlanacağı ile ilgilidir. Allah'ın sıfatlarının kadîm ve bâkî olduğu hususu Eş'arî kelâmında ittifakla kabul edilmiştir. Cüveynî, Râzî ve Âmidî'nin de dile getirdiği gibi, bekâyı zâta zâit olarak ispat edip Allah'ın sıfatları bâkî kabul edildiğinde, mânanın mâna ile kıyâmı gerekecektir. Ayrıca bekâ zâta zâit bir mâna olarak kabul edilirse bekâ için de bir bekâ olması gerekecek ve bu teselsüle yol açacaktır.⁵⁹ Mânanın mâna ile kıyâmı ve teselsül ise muhaldir. Dolayısıyla bekânın bir mâna olması da muhaldir. Râzî'ye göre, bekâyı şâhidde mâna olarak ispat edip gâibde bâkînin nefsi itibarıyla bâkî olduğunu söyleyen Ziyâeddîn Ömer ve Kâ'bî'nin temel kaygısı da mânanın mâna ile kıyâmına ve teselsüle yol açmamaktır.⁶⁰

Allah'ın sıfatları hakkında zâta zâit bir bekâyı ispat etmenin mânanın mâna ile kıyâmını gerektirdiği, Eş'arî kelâmında itiraz edilebilecek bir delil değildir. Bu nedenle de bekâyı mâna olarak ispat eden mütekelimün, bu delile itiraz etmemiş aksine Allah'ın zâtının ve sıfatlarının bâkî olma keyfiyeti ile ilgili açıklamalar yapmak suretiyle mânanın mâna ile kıyâmı durumunu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu minvalde Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye üç görüş nispet edilmektedir. Bunlardan ilki; Allah'ın ve sıfatlarının, Allah ile kâim bir bekâyıla bâkî

51 Rebeî, *et-Tesdîd* (Yazma Bağışlar, 1885), 58a.

52 Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/446-447; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/355.

53 Eş'arî, *Ma'ââtü'l-İslâmiyyîn*, 2/54; İbn Metteveyh, *et-Tezkire fi'l-hakâmi'l-cevâhir ve'l-arâz*, thk. Sâmî Nasr Latif - Faysal Büdeyr Avn (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975), 154, 243.

54 Eş'arî, *Ma'ââtü'l-İslâmiyyîn*, 2/55; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 208-209; Ebû Reşid en-Nisâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Başıriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyâde - Rıdvân es-Seyyid (İskenderiyye: Dirâsâtü'l-İnsâniyye, 2002), 83.

55 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 231; Nisâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 83; Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, thk. İbrâhim el-Ensârî (yy: el-Mu'temerü'l-Âlemî li-Elfiyyet-iş-Şeyh el-Müfid, 1992), 97.

56 İbn Fûrek, *Mücerred*, 241. İmâm Eş'arî'ye ilgili eserde nispet edilen görüşe göre onun, fenânın "bekânın yaratılması mümkün iken yaratılmaması" ile olduğunu belirterek hudûs anını kapsamın dışında bıraktığı ayrıca belirtilmelidir.

57 Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 124; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerefâvî (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2012), 106; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâqif*, thk. Mahmûd Ömer Dimyâtî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 7/239.

58 Bâkîlânî, *Hidâyetü'l-müsterşidin*, 1/478; Gimaret, "Un extrait de la Hidaya d'Abû Bakr al-Baqillânî: le Kitâb at-tawallud, réfutation de la thèse mu'tazilite de la génération des actes", 289. Bâkîlânî'ye fenânın anlamının "Allah'ın yok etmesi (*i'dâm*)" olduğu şeklinde bir görüş de nispet edilmektedir. bk. Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi'uşûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdî (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikil-Kavmiyye, 1424/2004), 3/365; Ensârî, *el-Ğunye*, 2/691.

59 Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 123; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/459; Râzî, *Muḥassaḥ*, 174; Fahreddin er-Râzî, *Metâlibu'l-âliye*, 3/213; Âmidî, *Ğâyetü'l-merâm*, 136. Teselsülün imkânsızlığının ispatı kelâm ilminde çok önem verilen bir husustur. Çünkü kelâmcılar özellikle Allah'ın varlığını -ister hudûs ister imkân delilini kullansınlar- ispatlarken teselsülün imkânsızlığını bir öncül olarak kabul etmişlerdir. Teselsülün iptali konusundaki delillerin kelâm ilmindeki gelişim süreci için bk. Mehmet Necmeddin Beşikçi, *Celâleddin Devâni'de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 14-50.

60 Râzî, *el-İşâre*, 252.

olduğudur. Söz konusu zât ile kâim bekâ ise kendisiyle bâkî olacaktır.⁶¹ Bu durumda sıfatların bekâsını sağlayan bekâ Allah ile kâim olduğundan ve o bekânın da bir bekâsı olmadığından mânânın mâna ile kıyâmı yahut teselsül ortaya çıkmamış olacaktır. İbn Fûrek'in (öl. 406/1015) *Mücerred*'de zikrettiği görüş de budur.⁶² Eş'arî'ye nispet edilen ikinci görüş; Allah'ın sıfatlarının, zâtları ile bâkî olduğudur. İsferyânî de Allah'ın sıfatlarının bekâsı söz konusu olduğunda, bu görüşü savunmuştur.⁶³ Sıfatlar için zâit bir bekâ ispat edilmediğinde yine mânânın mâna ile kıyâmı ve teselsül gerekmecektir. Üçüncü görüş ise Allah ve sıfatlarının, Allah'ın zâtıyla kâim bir bekâ ile bâkî olduğu ve bu bekânın da bir bekâ ile kâim olduğu görüşüdür. Buna göre söz konusu iki bekâ birbirleri için devamlılığı sağlamış olacaktır.⁶⁴ Eş'arî'ye nispetle dile getirilen üçüncü görüşte ise yalnızca teselsülün önüne geçilecektir, ancak Allah ve sıfatlarının bekâsını sağlayan bekâyla kâim bir bekâ olduğu için yine mânânın mâna ile kıyâmı vâkî olacaktır.

Bâkîllânî'nin ilahî sıfatların bâkî olma keyfiyeti ile ilgili zikredilen görüşlere verdiği bazı cevaplar, sonraki kaynaklarda zikredilmiştir. Bâkîllânî'ye göre Allah'ın sıfatlarının, kendileriyle kâim olmayan bir bekâ ile bâkî olmaları mümkün değildir. Çünkü eğer bu kabul edilirse; hareket arızının hareketli ile, ilmin de âlim ile kâim olmama durumları söz konusu olmaktadır. Bunun dışında Bâkîllânî, ilahî sıfatların kendi başlarına bâkî olduklarını da kabul etmemiştir. Nitekim sıfatların zâtları ile bâkî olduğu kabul edildiğinde Allah'ın ve cevherlerin de zâtları ile bâkî olması mümkün olmaktadır.⁶⁵ Râzî de *Nihâyetü'l-ukûl*'de -İsferyânî'ye cevap verirken- Bâkîllânî ile benzer bir görüş dile getirmiştir. Râzî, "sıfatlar kendileriyle bâkiyse Allah'ın zâtı sıfatlardan daha güçlü olduğu halde neden Allah kendisiyle bâkî olmasın" şeklinde bir itiraz ortaya koymuştur.⁶⁶

2.2.2. Allah'ın Başkasıyla Vacip Olması ve Kısır Döngü

Bekânın zâta zâit olarak ispatı yapıldığında ortaya çıkacak olan, Allah'ın başkasıyla vücûbiyeti ve kısır döngü ile alakalı iki imkânsız durum söz konusudur. Mezkûr iki imkânsız durum hem Allah'ın hem de cevherin varlığının devamı için bekâyâ ihtiyaç duymasına dayanmaktadır. Şöyle ki, Allah zâtıyla vacip bir varlıktır (*vâcibü'l-vücûd li-zâtihî*). Oysa Allah'a zâtı ile kâim bir bekâ nispet edildiğinde Allah'ın başkasıyla (*li-ğayrihî*) vacip olması söz konusu olacaktır. Bu durumu bekânın mâna olarak nefiyine delil getirenler, Râzî ve Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) olmuştur.⁶⁷ Yine Râzî ve Cürcânî cevher için zâit bir mâna olarak bekâ ispat edildiğinde ise bekânın varlığı cevhere, cevherin varlığı da bekâyâ muhtaç olacaktır demişlerdir. Cevherin bekâyâ, bekânın da var olmak için cevhere ihtiyaç duyması kısır döngüye (*devr*) yol açacaktır ki bu imkânsızdır.⁶⁸ Buna göre bekânın mâna olarak ispatı hem Allah'ın başkasıyla vacip olmasına hem de kısır döngüye, yani iki imkânsıza yol açmaktadır. Bilindiği üzere kelâmî bir ilke olarak imkânsıza götüren şey de imkânsızdır.

SONUÇ

Kadîm ve yokluğu imkânsız Allah ile hâdis olan cevher ve cisimlerin varlıklarının devamlılığı, bekâ kavramı ile ifade edilmektedir. Allah'ın bekâ sıfatı ve havâdisin bekâsı söz konusu olduğunda Eş'arî mezhebinin kendi içinde görüş ayrılığına düştüğü görülmektedir. Bu ayrılığın bir tarafını mezhebin kurucusu kabul edilen İmâm Eş'arî'nin bekâyı bir mâna olarak ispat görüşü, diğer tarafını ise Bâkîllânî'nin bekânın mâna olduğunu nefiy görüşü oluşturmaktadır. Eş'arî ve İsferyânî gibi bazı kelâmcılar, bekâyı zâta zâit olarak ispat etseler de mezhep içerisinde büyük oranda Bâkîllânî'nin görüşü takip edilmiştir. Nitekim hem Cüveynî gibi mütekaddimün dönemi Eş'arî kelâmcılarının hem de Râzî, Âmidî, Kâdî Beyzâvî ve Cürcânî gibi müteahhirün Eş'arîlerin, bekânın zâta zâit bir mâna olduğunu reddettiler, eserlerinde açıkça görülmektedir.

Aynı mezhebe mensup ve ana ilkelerde aynı kelâmî kabullere sahip Eş'arî kelâmcılar, bekâyı mâna olarak ispat ve nefiy görüşlerini birbirlerine karşı savunmuşlar ve bu minvalde çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Bâkîllânî, İmâm Eş'arî'nin görüşünü ilk eserlerinde savunmakla birlikte *Hidâye* gibi sonradan kaleme aldığı eserlerde bu görüşü terk etmiştir. Bâkîllânî, Eş'arî'ye yaptığı bu muhalefeti, "Şeyhlerime laf olsun diye muhalefet etmedim, tevhide/akâide taklit ma'zûr görülemez."⁶⁹ diyerek gerekçelendirmektedir. Bekâ tartışması ve Bâkîllânî'nin Eş'arî'ye yönelik muhalefeti mezhep içerisinde de farklı şekillerde yorumlanmıştır. Söz gelimi bu ihtilâfın, Allah'ın bâkî olduğu kabul edildikten sonra söz konusu görüş ayrılığının tâlî bir konuda olduğunu dile getirerek Eş'arî ile Bâkîllânî'yi uzlaştırmaya çalışmak, bu yorumlardan biridir. İhtilâfın farklı bir değerlendirmesi ise Bâkîllânî'ye bekâ konusunda verilen mezhebin kurucusuna muhalefet etme hakkının, herkese verilmesi gerektiğinin söylenmesidir. Burada Bâkîllânî'nin söz konusu muhalefedinin mezhep içerisindeki farklı görüşlere müsâmaha ile yaklaşmaya bir örnek teşkil etmesi istenmektedir.

Bekânın zâta zâit bir mâna olarak kabul edilmesi ve reddedilmesi tartışmasında tarafların delilleri, bize onların fikirlerinin arka planında yatan temel kaygılarını da göstermektedir. Bekâyı mâna olarak ispat eden kelâmcılar, varlıkların bağımsız bir şekilde devamlılığını engellemek kaygısında olmuşlardır. Onlar bu düşünceden hareketle çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Bu delillerin başında da cevherin hudûs anında bâkî olamaması gelmektedir. Bunun yanında onlar, ikinci anda bâkî olan cevher için "bekânın zâit olarak ispat edilmemesi, diğer arazların da ispatını imkânsız kılar" düşüncesiyle bekânın müstakil ve zât üzerine zâit varlığını kabul etmişlerdir. Ayrıca zâta zâit bir bekâ ispat edilmese cevherin yok olma imkânının ortadan kalkacağı da zikredilen delillerden biridir. Bekâyı mâna olarak nefyeden kelâmcılar ise "bekâ zâit bir mâna olarak ispat edilirse; mânânın mâna ile kıyâmı, teselsül, Allah'ın başkasıyla vacip olması ve devir gibi imkânsız durumlar ortaya çıkar" demişler ve görüşlerini bu çerçevede delillendirmişlerdir. Görüldüğü üzere nasıl bekâ hem kadîm hem de hâdis

61 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 125a; Ensârî, *el-Günye*, 2/677.

62 İbn Fûrek, *Mücerred*, 237.

63 Cüveynî, *eş-Şâmil*, 429; Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 125a; Ensârî, *el-Günye*, 2/678; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/441; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/460.

64 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 125b; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/441; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/351.

65 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 127b; Ensârî, *el-Günye*, 2/684; İbnü'l-Emîr, *el-Kâmil*, 1/357.

66 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/461.

67 Râzî, *el-Erba'în*, 1/264; Râzî, *Metâlibü'l-âliye*, 3/212; Kâdî Beyzâvî, *Tavâli' u'l-envâr*, 190.

68 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 2/450; Râzî, *Muḥaṣṣal*, 174; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/121. Devir ve teselsül birbirinden farklı iki kavramdır. Kelâmîların kullandığı anlamda devir, hâdis (ya da mümkün) varlıkların var olmak için birbirinin illeti olması anlamına gelmektedir. Teselsül ise illet-mal'ül zincirinin sonsuza kadar devam etmesini ifade etmektedir. bk. Osman Demir, "Teselsül", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/536; Metin Yurdağar, "Devir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/230.

69 Ensârî, *el-Günye*, 2/683; Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd* (Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634), 127b; Muktarah, *Şerhu'l-İrşâd fî uşûli'l-İtikâd*, 1/415; İbn Bezîze, *el-İsâd fî şerhi'l-İrşâd*, thk. Abdürrezzak Besrûl - İmâd es-Süheylî (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2014), 351.

varlıklar için söz konusu ise bekânın mâhiyeti hakkında iki tarafın getirdiği delil ve itirazlar da hem Allah ve sıfatları hem de cevher ve cisimler üzerinden olmuştur.

Gerek bekâyı mâna olarak ispat edenlerin gerekse nefyedenlerin delillerine, bu delillere yapılan itirazlara ve itirazlara verilen cevaplara işaret edilmek suretiyle bekânın zâit olarak ispatı ve nefiy tartışması bu çalışmada yeniden kurgulandı. Bu kurgu neticesinde, bekânın zâit bir sıfat olduğunu kabul etmeyenlerin delil ve itirazlarının daha güçlü olduğu görülmektedir. Zira bekânın zâit bir sıfat olmasını reddeden kelâmcılar, ispat edenlerin delillerine yaptıkları itirazlarda ve getirdikleri ilzamlarda başarılı olmuşlardır. Ayrıca söz konusu kelâmcıların bekânın zâit olarak ispatı durumunda ortaya çıkacağını dile getirdikleri imkânsız durumlara, karşıt görüş sahipleri tarafından gerekli açıklamaların getirilememesi de onların tartışmada güçlü taraf olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten her ne kadar bekâyı zâit bir sıfat olarak ispat görüşü İmâm Eş'arî ve İsferyânî tarafından savunulmuş olsa da diğer Eş'arîler tarafından büyük oranda reddedilmiştir. Bununla beraber bekânın zâit varlığı konusundaki ispat, nefiy hatta şahidde ispat ve gâibde nefiy gibi farklı görüşler, delillendirmeler, delillere yapılan itirazlar ve bu itirazlara verilen cevaplar, meselenin mezhep içerisinde canlı bir tartışma konusu olduğuna işaret etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declare that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Seyfeddin. *Ebkârü'l-efkâr fi uşûlî'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004.
- Âmidî, Seyfeddin. *Ġâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-kelâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdüllatif. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1391/1971.
- Ayğın, Fadil. *Muhammed b. Ca'fer es-Sanhaci'nin "Şerhu Akideti Ebi İshak El-İsferyani" Adlı Eserine Göre Ebu İshak el-İsferyani'nin Kelami Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *Uşûlû'd-dîn*. İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1928.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. *el-İnsâf*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 1421/2000.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. *Hidâyetü'l-müsterşidin*. thk. Ömer Yusuf Abdülğani Hamdan - Tagrid Muhammed Abdurrahman Hamdan. 4 Cilt. Amman: Mektebetü Misk, 1444/2022.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. *Temhîdül-evâil ve telhîşü'd-delâil*. thk. İmâmüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1407/1987.
- Beşikçi, Mehmet Necmeddin. *Celâleddin Devvânî'de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmûd Ömer Dimyatî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fi uşûlî'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. İskenderiyye: Münşetü'l-Maârif, 1969.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi uşûlî'l-itikâd*. thk. Tefkîk Ali Vehbe - Ahmed Abdurrahîm Sâiyh. Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyye, 1430/2009.
- Demir, Osman. "Teselsül". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/536-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ensârî, Ebû'l-Kâsim. *el-Ġunye fi'l-kelâm*. haz. Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî. 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010.
- Ensârî, Ebû'l-Kâsim. *Şerhu'l-İrşâd*. New Jersey: Princeton University Library, Yahuda Collection of Arabic Manuscripts, 634, 1a-182a.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1411/1990.
- Gazzâlî. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerefâvî. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2012.
- Gazzâlî. *Fayşalü't-tefriḳa beyne'l-İslâm ve'z-zenâdiḳa*. by.: yy., 1413/1993.
- Gimaret, Daniel. "Un extrait de la Hidayat d'Abû Bakr al-Bâqîllânî: Le Kitâb at-tawallud, réfutation de la thèse mu'tazilite de la génération des actes". *Bulletin d'Études Orientales* 58 (2009), 259-313.
- İsfahânî, Râgîp. *el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Kilânî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Bezîze. *el-İsâd fi şerhi'l-İrşâd*. thk. Abdürrezzak Besrûr - 'İmâd es-Süheylî. Kuveyt: Dârü'z-Ziyâ, 2014.
- İbn Fûrek. *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Süleymânî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Fûrek. *Mücerredü maḳâlâti's-şeyḫ Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1407/1987.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdir, ts.
- İbn Metteveyh. *et-Tezkire fi aḳkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*. thk. Sâmî Nasr Latif - Faysal Büdeyr Avn. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975.
- İbn Meymûn, Ebû Bekr. *Şerhu'l-İrşâd*. thk. Ahmed Hicâzî Ahmed Sekkâ. Mısır: Mektebetü'l-angle el-Misriyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Emîr. *el-Kâmil fi uşûlî'd-dîn fi ihtisârî's-Şâmil fi uşûlî'd-dîn*. thk. Cemâl Abdünnâsir Abdülmün'im. 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010.
- Kâdî Beyzâvî. *Ṭavâli' u'l-envâr min meḳâlî'l-enzâr*. thk. Abbas Süleymân. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1411/1991.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Muktarah, Takiyüddîn el-. *Şerhu'l-İrşâd fi uşûlî'l-itikâd*. thk. Nezihe Meâric. 2 Cilt. Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 2014.
- Mütevellî. *Kitâbü'l-Muḡnî*. thk. Marie Bernard. Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1986.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşîd. *el-Mesâil fi'l-ḫilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyâde - Rıdvân es-Seyyid. İskenderiyye: Dirâsâtü'l-İnsâniyye, 2002.
- Râzî, Fahreddin. *el-Erba'in fi uşûlî'd-dîn*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddin. *el-İşâre fi 'ilmi'l-kelâm*. thk. Hânî Muhammed Hâmid Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 2009.
- Râzî, Fahreddin. *Metâlibu'l-âliye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407/1987.

- Râzî, Fahreddin. *Muḥaṣṣalu efkârî'l-mütekkaddimîn ve'l-müteahḥirîn mine'l-'ulemâ*. thk. Taha Abdürraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Nihâyetü'l-'uḡûl*. thk. Saîd Abdüllatîf Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 1436/2015.
- Rebeî, Ebü'l-Kâsım Abdülcelîl Ebû Bekr er-. *et-Tesdîd fi şerḥi't-Temhîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 1885, 1b-93a.
- Sancar, Muhammed Mustafa. *İlâhî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Schmidtke, Sabine. "Erken Dönem Eş'arî Kelâmı: Ebû Bekr el-Bâkillânî (öl. 403/1013) ve Hidâyetü'l-müsterşidîn'i". çev. Fatıma Akkaya Öge. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 20/1 (2022), 466-494.
- Şenharputlu, Ahmet. *Klasik Kelâm Döneminde Arazların Bekâsı Sorunu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Şeyh Müfid. *Evâilu'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muḥtârât*. thk. İbrâhim el-Ensârî. yy: el-Mu'temerü'l-Âlemî li-Elfıyyeti's-Şeyh el-Müfid, 1992.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerḥu'l-Makâşid*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1998.
- Thiele, Jan. "Abū Hāshim alJubbā'ī's (d. 321/933) Theory of 'States' (aḥwāl) and its Adaption by Ash'arite Theologians". *The Oxford Handbook of Islamic Theology*. ed. Sabine Schmidtke. 364-383. United Kingdom: Oxford University Press, 2016.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Yurdağür, Metin. "Devir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yurdağür, Metin. *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2021.

EXTENDED SUMMARY

In the discipline of *kalām*, *mutakallimūn* discussed the meaning of the continuity of both eternal and *hādith* beings. According to them, the continuity of eternal existence is necessary because its non-existence is impossible. When it comes to the continuity of *hadith* beings, it is essential to ensure the universe's permanency. Unlike the Mu'tazilite, Ash'arite *mutakallimūn* did not accept the continuity of accidents because Ash'arite *mutakallimūn* want God to intervene in the universe constantly. The Ash'arites unanimously agreed on the continuity of God's essence, his attributes, substances, and bodies of the universe. However, Ash'arite *mutakallimūn* disagreed about the nature of this *baqā*. One of the famous conflicts in Ash'arite *kalām* is the disagreement in the context of acceptance and rejection of *baqā* as an attribute different (*zāit*) from the existence of *bāqī*. One of the sides to this conflict is the founder of the sect, Abū al-Hasan al-Ash'arī, who accepted that *baqā* is an attribute different (*zāit*) from the existence of *bāqī*, and the other is Abu Bakr al-Bāqillānī, who rejects the fact that *baqā* is a different (*zāit*) attribute. In the Ash'arite sect, in the later periods, the widely accepted view was al-Bāqillānī's view, and the thought of Imām Ash'arī was largely abandoned.

This conflict in the Ash'arite sect has not been studied independently and correctly. For this reason, this study was prepared. In the present study, first, the conceptual framework of the discussion was determined. This way, the meaning of continuity and continuously existing concepts have been researched. After discussing the definitions of the concepts, it has been revealed who accepts that *baqā* is an attribute different (*zāit*) from the existence of *bāqī* and who sees *baqā* as the existence itself. In this section, it has been seen that Ash'arī's followers, such as Ibn Kullāb, al-Qalānisī, and Abū Ishaq al-Isferāyīnī, adopted the view of acceptance independent existence of *baqā* such as Ash'arī. It has been determined that the idea of rejection of *baqā* as a *mā'na*, which was defended by al-Bāqillānī for the first time, was accepted by the *mutakallimūn* of the early period, such as al-Juwaynī and the *mutaakhhirūn* Ash'arites. In the relevant section, it has been seen that al-Bāqillānī, who pioneered the idea of seeing *baqā* as the existence itself, defended two different views in his works. In *Hidāyetü'l-müsterşidīn*, which is the last work of al-Bāqillānī, it is pointed out that he rejected the independent existence of *baqā*. In this way, al-Bāqillānī and al-Juwaynī's views were examined from their works.

The argument about the proof of *baqā* as a different (*zāit*) attribute and the rejection of it will be reconstructed. The discussion started with the three proofs put forward by the Ash'arites, who proved *baqā* as a different (*zāit*) attribute. The proofs of them are named according to their content. These proofs are the non-continuous existence of the substance at the time of creation (*huduth*), the proof of other accidents, and the possibility of the non-existence of the substance. Subsequently, the four impossible situations that those who reject the *baqā* as a different (*zāit*) attribute, which they say will arise in case of proof, have passed. These proofs are the residence of *mā'na* with *mā'na*, *tasalsul*, the necessity of Allah, and the vicious circle. As a result of the discussion put forward with the argument-object ion-response construct, a choice was made about the stronger side.

This study revealed that it is essential to show the differences of opinion and debates on the proof and rejection of *baqā* as an independent entity. It is also an exemplary subject to explain the sectarian structure of Ash'arism.